

AGNIESZKA LASOTA

Katedra Psychologii,
Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków
Department of Psychology,
Pedagogical University, Kraków
aglas@poczta.fm

Dwuelementowe kombinacje językowo-niejęzykowe w dziecięcej komunikacji

Verbal-nonverbal two-element combinations in children`s communication

Key words: gesture-and-speech combinations, nonverbal communication, verbal communication, two-element utterances

Słowa kluczowe: kombinacje gestu ze słowem, komunikacja niejęzykowa, komunikacja językowa, wypowiedzi dwuelementowe

Abstract. Studies on communication skills of young children have shown that body language is used for the purpose of communication early in ontogenesis and regardless of culture. Before children learn to speak, they express themselves through gestures and continue to produce gesture-word combinations later in development. Multiple research suggests that those compounds are used when a child is not yet able to combine two words into a single utterance.

This paper focuses on the role of gesture and speech combinations as a transitional device for future developments in language.

WPROWADZENIE

Liczne badania przypisują ogromną rolę gestykulacji we wczesnym rozwoju komunikacji (Bates i in., 1979; Capirci i in., 1996). Jest kilka powodów, dla których warto interesować się znaczeniem gestykulacji we wczesnym etapie rozwoju komunikacji dziecięcej.

Po pierwsze, wiemy, że dzieci gestykulują jeszcze przed opanowaniem mowy. Wszystkie dzieci, bez względu na kulturę, w początkowym okresie rozwoju ontogenetycznego komunikują się, używając gestów, zanim są w stanie produkować słowa (Bates i in., 1979; Iverson i in., 1994).

Po drugie, dzieci kontynuują produkcję gestów nawet wówczas, gdy uczą się mó-

wić i porozumiewać drogą werbalną. Wiele badań potwierdza, że wraz z poszerzaniem słownika językowego dzieci wciąż używają gestykulacji w połączeniu ze słowami (np. Butcher, Goldin-Meadow, 2000; Capirci i in., 1996; Goldin-Meadow, Morford, 1990).

Trzecim powodem są najnowsze poglądy teoretyczne dotyczące procesu nabywania komunikacji językowej, sprowadzające się do tezy na temat ważności funkcjonalnego podejścia do rozwoju komunikacji, w którym użycie gestykulacji odgrywa decydującą rolę w nabywaniu języka (Guidetti, Nicoladis, 2008).

Z pewnością ważnym argumentem, dla którego warto podejmować badania nad gestykulacją u dzieci we wczesnej ontogenezie, jest wciąż istniejący brak jednoznacznych roz-

strzygnięć na temat ciągłości rozwoju przed-słownego i językowego, który rodzi dyskusję prowadzącą do postawienia interesującej hipotezy na temat związku między filogenezą i ontogenezą. Pojawiają się zarysy rozwojowego ujęcia poszczególnych typów gestykulacji, zmian rozwojowych w relacji mowa–gest oraz rozwojowa analiza funkcji gestykulacji (Lasota, 2010). Wielu badaczy, psychologów i psycholingwistów poszukuje odpowiedzi na pytanie, czy gestykulacja we wczesnym dzieciństwie jedynie wyprzedza rozwój komunikacji językowej, czy też się z nim łączy (Iverson i in., 1994).

Ogólna teza wyłaniająca się z międzykulturowych badań zakłada, że rolą gestykulacji produkowanej we wczesnym rozwoju ontogenetycznym jest przekazywanie informacji, których dzieci jeszcze nie potrafią wyrazić słowami. Dziecko od 10. miesiąca życia aktywnie zaczyna używać gestykulacji w komunikacji z innymi. Nie produkuje jeszcze zrozumiałej mowy, ale już potrafi porozumieć się poprzez komunikację niejęzykową, jaką są gesty. Wyniki wielu badań przyniosły potwierdzenie hipotezy, że im więcej dziecko gestykuluje w tym wczesnym okresie rozwojowym, tym w późniejszym czasie prezentuje większy zasób słownictwa. Na podstawie etykiet gestykulacyjnych, które dziecko nadaje przedmiotom czy działaniom kilka miesięcy wcześniej, można przewidzieć, jakie określenia znajdują się we wczesnym słowniku językowym dziecka (Capone, McGregor, 2004; Goldin-Meadow, 2003; Volterra i in., 2005).

Na podstawie wnikliwej analizy literatury można stwierdzić, że używanie gestykulacji przez małe dziecko z pewnością poprzedza, a być może także decyduje o jego językowym rozwoju.

KOMBINACJE DWUELEMENTOWE W DZIECIĘCYCH AKTACH KOMUNIKACYJNYCH – PRZEGLĄD BADAŃ

Tocząca się dyskusja dotyczy znaczenia gestykulacji jako przejściowej formy rozwoju

komunikacji językowej – w drodze od gestu do mowy dwuwyrazowej poprzez połączenie dwóch elementów – językowego (słowa) z niejęzykowym (gestem). Już klasyczne badania Marolyn Morford i Susan Goldin-Meadow (1992) pozwoliły docenić rolę gestu w początkowej fazie rozwoju mowy. Podczas obserwacji spontanicznych sytuacji komunikacyjnych 40 dzieci w wieku od 14. do 28. miesiąca życia autorki dokonały analizy stosowania przez dzieci i interpretacji gestów użytych w kombinacjach ze słowem. Wyniki badań pokazały, że wszystkie dzieci spontanicznie produkowały gesty w połączeniu z mową. Wszystkie potrafiły także prawidłowo interpretować znaczenie komunikatu niejęzykowego, użytego w połączeniu z mową nie tylko w funkcji suplementarnej, ale także wtedy, gdy gesty były użyte w funkcji zastępującej komunikat językowy. Wyniki sugerują, że gestykulacja w naturalny sposób tworzy zintegrowany z językiem system.

Najnowsze opracowania empiryczne (np. Rowe, Goldin-Meadow, 2009) potwierdzają, że dziecko z łatwością używa połączenia gestu i słowa w sytuacji, w której nie potrafi jeszcze wykorzystać kombinacji dwuwyrazowej. Pokazują one także, że na podstawie określenia momentu ujawnienia przez dziecko umiejętności łączenia gestu ze słowem można przewidzieć czas pojawienia się wypowiedzi dwuwyrazowych.

Można postawić więc ostrożną hipotezę, że ocena poziomu wczesnej gestykulacji może być wskaźnikiem późniejszej kompetencji językowej dziecka.

Badania Meredith L. Rowe i Susan Goldin-Meadow (2009) były ukierunkowane na znalezienie relacji pomiędzy gestykulacją a rozwijającym się systemem językowym u prawidłowo rozwijających się dzieci. Badania miały charakter longitudinalny, objęto nimi 52 dzieci. Obserwacji dokonywano w warunkach naturalnych, w domach dzieci, podczas swobodnej zabawy i posiłków, regularnie co cztery miesiące, rozpoczynając od 14. miesiąca życia dziecka, kończąc w 42. miesiącu życia. Podstawowe pytania, na które próbowano uzyskać odpowiedź, dotyczyły następujących

kwestii: Czy można zakładać, że gestykulacja wpływa ogólnie na rozwój językowy, czy jedynie na poszczególne jego aspekty?, Jaka jest rola gestykulacji w okresie przejścia dziecka od mowy jednowyrazowej do dwuwyrazowej?, Czy na podstawie poziomu gestykulacji w 18. miesiącu życia można przewidywać takie miary rozwoju językowego, jak zasób słownictwa czy złożoność strukturalna zdania w późniejszym rozwoju (42. miesiąc życia)?, Czy rozwojowo wczesne użycie gestykulacji może być wskaźnikiem językowych umiejętności komunikacyjnych? Może być przecież tak, że dzieci, które produkują wiele znaczeń poprzez wczesne gesty, potem zastępują je słowami, które stają się dla nich łatwiejszym sposobem komunikacji. W analizie ilościowej oraz jakościowej wyodrębniono dwa rodzaje gestykulacji: deiktyczną oraz reprezentującą. Zastosowano także dwie miary gestykulacji. Po pierwsze, oceniano liczbę prezentowanych przez dzieci gestów (znaczenie przekazywane w sposób niewerbalny) w 18. miesiącu życia. Drugą miarą była liczba kombinacji, w których gest przekazywał inne znaczenie niż słowo (gesty miały funkcję uzupełniającą – suplementarną w stosunku do słowa).

Wyniki opisanych wyżej badań pokazały, że nie wszystkie czternastomiesięczne dzieci posiadały słowa w swoim repertuarze komunikacyjnym, a mniej niż połowa z nich używała kombinacji gest + słowo. W 18. miesiącu życia natomiast wszystkie produkowały już pojedyncze słowa, a 85% z nich prezentowało przynajmniej jedną kombinację połączenia gestu ze słowem.

Okazało się, że zasób gestykulacji dzieci (liczba znaczeń wyrażana poprzez gest) w 18. miesiącu życia jest silnym predyktorem językowego słownika (mowy czynnej) w 42. miesiącu życia, natomiast liczba komunikatów dwuelementowych (gest wraz ze słowem, w którym gest przenosi inne znaczenie niż słowo) – nie jest. Przeciwnie, kombinacje gestu i słowa produkowane przez dzieci w 18. miesiącu życia wydają się silnie przewidywać złożoność wypowiedzi słownych w 42. miesiącu życia. Na złożoność zdań nie

wpływa natomiast wcześniejszy zasób gestykulacji dziecka.

Wyrażanie znaczeń poprzez gesty może odgrywać ważną rolę w torowaniu dzieciom dostępu do drugiego rodzaju reprezentacji symbolicznej, jakim jest mowa. Połączenia gestykulacji z mową pomagają w tworzeniu wypowiedzi złożonych. Ta aktywna rola może być prowadzona podczas interakcji matka–dziecko. Gestykulacja jest często używana w epizodach współdzielonej uwagi między dzieckiem a dorosłym, a częstość tych sytuacji wpływa pozytywnie na rezultaty w zakresie rozwoju komunikacji językowej dziecka (Tomasello, Farrar, 1986). Zdarza się, że dziecko poprzez własny gest prowokuje słowne wypowiedzi dorosłego, co ułatwia mu przyswajanie etykiety językowych, czyli znaczeń poprzez słowo.

Inne badania (np. McEachern, Haynes, 2004) potwierdzają, że dzieci, które wcześniej zaczynają produkować kombinacje gest + słowo, kodując dwa różne elementy semantyczne, tzn. gdy przez gest jest przenoszona inna informacja niż przez wyraz (np. dziecko wskazuje auto i mówi „jedzie”), wcześniej produkują także połączenia dwuwyrazowe. Wyniki tych badań sugerują, że połączenia gestykulacji z mową kodujące dwa znaczeniowo różne elementy mogą być przejściowym stadium między komunikacją jednowyrazową a początkiem wypowiedzi złożonych z wielu słów.

Z jednej strony problem badawczy, jakim jest ocena relacji pomiędzy gestykulacją a rozwijającym się systemem językowym, zdecydowanie częściej jest podejmowany w badaniach dotyczących dzieci rozwijających się w sposób prawidłowy niż dzieci z zaburzeniami rozwojowymi. Z drugiej strony wyniki tych badań ułatwiają badaczom zrozumienie i odkrycie podobieństw lub różnic w tym zakresie u dzieci, których rozwój nie przebiega w sposób typowy. Coraz lepiej zaczynamy poznawać naturę i wczesny rozwój systemu gestykulacji oraz jego powiązania z językiem u dzieci z zaburzeniami rozwojowymi, na przykład u dzieci z zespołem Downa, autyzmem czy nieprawidłowo rozwijającym się procesem komunikacyjnym. Przez ostat-

nie lata problem związku między językiem a gestykulacją był intensywnie studiowany. Badania dowodzą istnienia takiego związku, szczególnie gdy grupą badaną są dzieci zdrowe.

Została potwierdzona teza, że kombinacje gestu ze słowem (szczególnie gdy gestykulacja ma charakter suplementarny) nie tylko poprzedzają, lecz także zapowiadają początek mowy dwuwyrazowej u dzieci prawidłowo rozwijających się, lecz belgijscy naukowcy, Joke Vandereet i in. (2011), szukali odpowiedzi na pytanie, jak wygląda relacja pomiędzy gestykulacją a mową u dzieci z niepełnosprawnością intelektualną. Wyniki ich badań pokazały, że podobnie jak w przypadku dzieci zdrowych u dzieci z niepełnosprawnością intelektualną połączenia gestu ze słowem były używane jako przejściowy etap prowadzący do pierwszych dwuwyrazowych wypowiedzi.

Różnic w relacji między gestykulacją a komunikacją językową we wczesnym rozwoju językowym u dzieci z zespołem Downa i dzieci prawidłowo rozwijających się poszukiwały włoskie badaczki Jana M. Iverson, Emiddia Longobardi, Maria Cristina Caselli (2003). Do dzieci z zespołem Downa, których przeciętny wiek to 47,6 miesiąca, wiek umysłowy 22,4 miesiąca, a wiek mowy 18 miesięcy, dopasowano pod względem poziomu językowego grupę kontrolną dzieci prawidłowo rozwijających się. Badanie polegało na obserwacji spontanicznej zabawy dziecka z matką. Wyniki badań pokazały, że u dzieci, u których zdiagnozowano zespół Downa, zaobserwowano mniejszy repertuar gestów w porównaniu z dziećmi prawidłowo się rozwijającymi. Choć liczba spontanicznych gestów użytych w zabawie nie różniła się istotnie, to u dzieci z zespołem Downa praktycznie nie zaobserwowano jeszcze połączeń dwuwyrazowych. Okazało się, że dzieci te oprócz globalnych opóźnień we wczesnym rozwoju komunikacji mogą mieć dodatkowe opóźnienia szczególnie w przejściu od mowy jednowyrazowej do dwuwyrazowej.

BADANIA WŁASNE

Problem

Podjęmowane badania nad gestykulacją dziecięcą mają przybliżyć znaczenie i rolę gestykulacji jako przejściowej formy od komunikacji przedjęzykowej do komunikacji słownej. Najłatwiejszą formą okazuje się umiejętność użycia przez dzieci kombinacji elementu niejęzykowego z językowym. Analiza zachowań komunikacyjnych małych dzieci w interakcji z dorosłym pozwoliła uzyskać odpowiedzi na pytania badawcze:

1. Jaki rodzaj komunikatów niejęzykowych, językowych i połączeń słowno-niewerbalnych można najczęściej zaobserwować u dzieci w 3. roku życia?
2. Czy występują istotne różnice w zakresie rodzaju strategii komunikacyjnych używanych przez dzieci w zależności od ich poziomu sprawności językowych oraz płci?

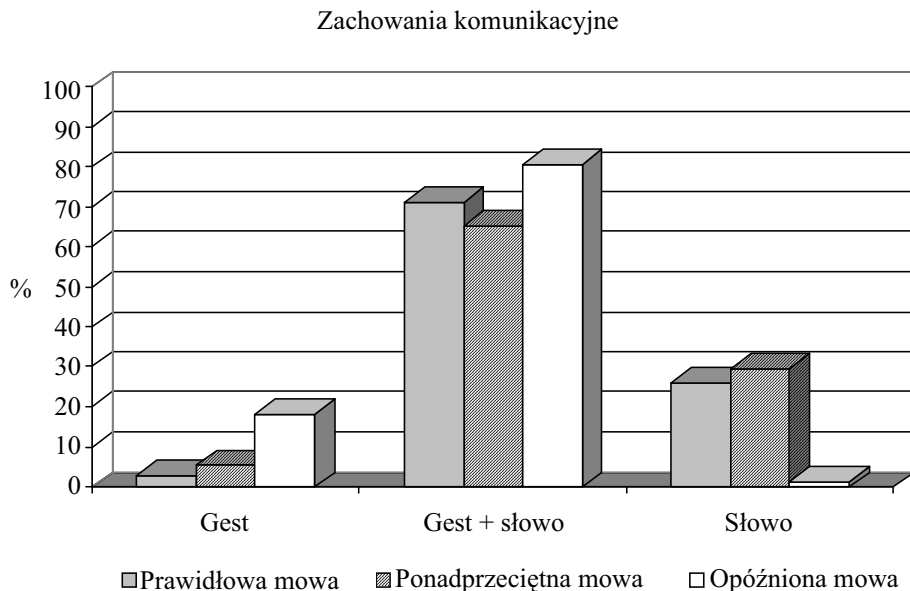
METODA

Grupa badana

W badaniach wzięło udział 96 dzieci w wieku 2,5 roku wraz z opiekunami. Dzieci zostały podzielone na grupy w zależności od płci oraz poziomu rozwoju językowego określonego za pomocą polskiej adaptacji kwestionariusza Bates-MacArthur „Słowa i gesty” (CDI Words and Gestures), opracowanej przez Magdalenę Smoczyńską.

Procedura

Badanie przeprowadzono w warunkach zbliżonych do naturalnych. Była to jedna z zaranżowanych sytuacji quasi-eksperymentalnych, w których osoba dorosła bawiła się z dzieckiem. Sytuacja zabawy prowokowała dzieci do wchodzenia w sytuację komunikacyjną z osobą dorosłą. W zabawie wykorzystano narzędzie autorskie¹, składające się z planszy przedstawiającej krajobraz, który tworzyły: dom, drzewo, jezioro, chmury,

Wykres 1. Procentowa liczba zachowań komunikacyjnych prezentowanych przez 2,5-letnie dzieci w sytuacji zabawowo-zadaniowej

słońce, ławka, buda dla psa. Zadanie dzieci, zgodnie z instrukcją podawaną przez osobę badającą, polegało na umieszczaniu małych elementów (takich jak pies, ptak, dziewczynka) w odpowiednich miejscach na planszy. W drugiej części zabawy to dzieci wchodziły w rolę nadawcy, a ich celem było instruowanie dorosłego interlokutora, jak ma ułożyć elementy. W niniejszej analizie zostały uwzględnione wszystkie zachowania dzieci, które miały charakter interakcyjny, co oznacza, że dzieci te poprzez różne formy komunikacji kierowały swe komunikaty do drugiej osoby.

Obliczenia statystyczne zostały wykonane za pomocą statystycznego modelu nieparametrycznej analizy wariancji testem Kruskala-Wallis. W przypadku istotnego wyniku testu ogólnego H dokonano nieparametrycznych porównań wielokrotnych za pomocą testu U Manna-Whitneya.

WYNIKI

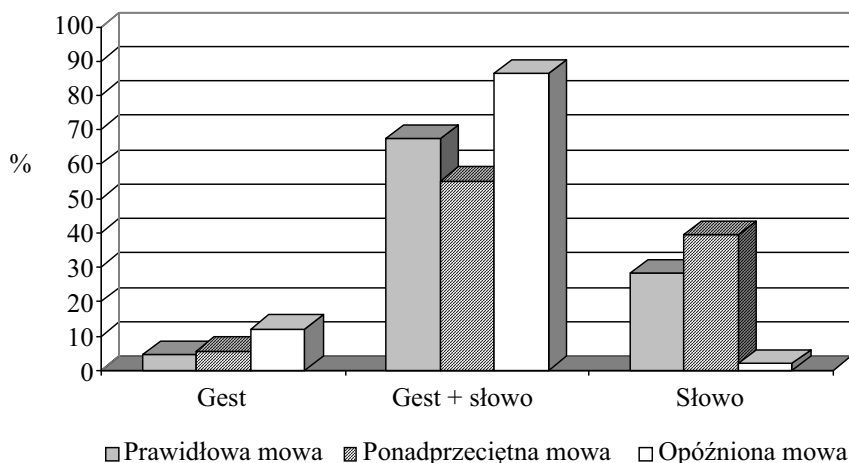
Zaaranżowaną sytuację zadaniowo-zabawową oceniano pod względem umiejętności użycia kombinacji dwuelementowych w wypowiedziach dziecięcych.

Możliwe zachowania komunikacyjne dzieci ujęto w trzy kategorie:

1. komunikaty wyłącznie niewerbalne (gest);
2. dwuelementowe wypowiedzi, złożone z połączenia językowo-niejęzykowego (słowo + gest);
3. komunikaty wyłącznie językowe (słowo).

Wyniki badań jednoznacznie pokazały, że większość dzieci w wieku 2,5 roku, bez względu na poziom sprawności językowych, w sytuacji interakcyjnej podczas wspólnej zabawy (tzn. gdy wchodziły w komunikację z drugą osobą) najchętniej używała dwuelementowych kombinacji: komunikatu słownego z gestem (wykres 1). Dzieci, które prezentowały

Zachowania komunikacyjne dziewczynki

Wykres 2. Procentowa liczba zachowań komunikacyjnych prezentowanych przez 2,5-letnie dziewczynki w sytuacji zabawowo-zadaniowej

wały prawidłowy rozwój językowy w wypowiedziach kierowanych do partnera zabawy użyły kombinacji gestu i słowa w ponad 70% wszystkich zachowań komunikacyjnych, a dzieci, u których stwierdzono rozwój językowy poniżej normy – w 80%, natomiast dzieci, osiągające wyniki powyżej normy językowej – 65%. Gestykulacji jako czystej formy komunikacji najczęściej używały dzieci z opóźnionym rozwojem językowym. To oznacza, że dzieci te, nie mając bezpośredniego dostępu do słownika werbalnego, korzystały z modalności dla nich najłatwiejszej. Proporcjonalnie, komunikaty językowe były prezentowane przez dzieci w normie i powyżej normy językowej – jako $\frac{1}{3}$ wszystkich zachowań interakcyjnych, natomiast zdecydowanie rzadziej były zauważalne u dzieci słabo mówiących.

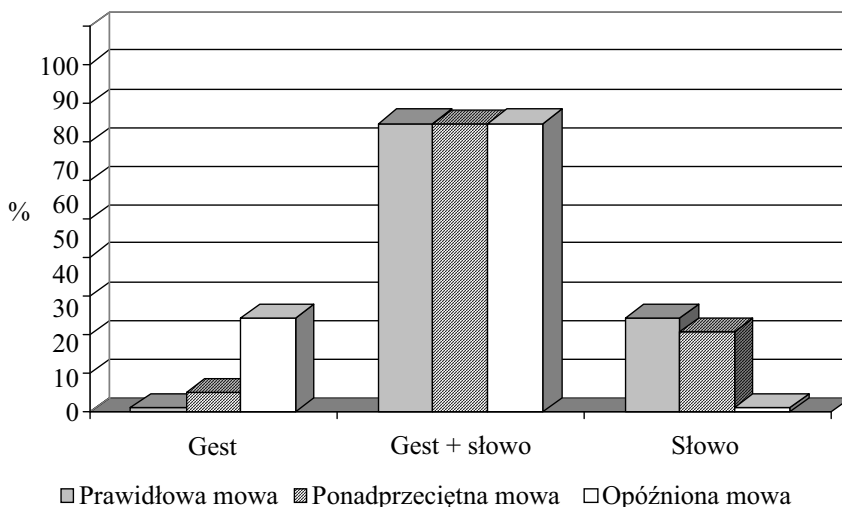
Wystąpiły różnice pomiędzy grupami dzieci w zależności od płci. W grupie dziewczynek (wykres 2) można zauważyć, że w przypadku częstości używania kombinacji elementu językowego z niejęzykowym pojawiły się różnice między grupami wyodrębnionymi ze względu na poziom sprawności językowych. Najczęściej tę strategię prezentowały

dziewczynki z opóźnionym rozwojem mowy – ponad 80% wszystkich zachowań komunikacyjnych, następnie prawidłowo rozwijające się. Najrzadziej obserwowano tę formę wypowiedzi u dziewczynek najlepiej rozwiniętych pod względem językowym (ponad połowa wszystkich strategii komunikacyjnych). Jednocześnie u tych ostatnich zanotowano najwięcej komunikatów językowych, bo prawie 40%, najmniej zaś u dziewczynek poniżej normy językowej (niecałe 2%).

U chłopców (wykres 3) zaobserwowano nieco inną sytuację. Połączenie gestu ze słowem było jednakowo często wykorzystywane przez chłopców bez względu na ich poziom kompetencji językowej. Natomiast, o ile chłopcy o prawidłowym rozwoju mowy częściej posługiwali się samym słowem, o tyle chłopcy z opóźnionym rozwojem mowy zdecydowanie częściej niż pozostali prezentowali komunikaty niejęzykowe w postaci gestykulacji.

W dalszej analizie skupiono się na określeniu typu komunikatów najczęściej pojawiających się u dzieci podczas zabawy, przy uwzględnieniu klasyfikacji dzielącej gesty na deiktyczne oraz reprezentujące. Na podstawie

Zachowania komunikacyjne chłopców

Wykres 3. Procentowa liczba zachowań prezentowanych przez 2,5-letnich chłopców w sytuacji zabawo-zadaniowej

uzyskanych wyników (tabela 1) udało się odpowiedzieć na następujące pytania:

1. Czy w wypowiedziach dzieci częściej pojawiały się komunikaty złożone z elementów deiktycznych czy reprezentujących?
2. Jaki rodzaj kombinacji gestu ze słowem pojawia się najczęściej u 2,5-letnich dzieci podczas zabawy interakcyjnej z dorosłymi?

Obserwacja sytuacji zabawowej oraz jej analiza pozwoliły na uchwycenie następujących zależności. Po pierwsze, poziom rozwoju mowy, jaki prezentowały badane dzieci, znacznie wpływał na rodzaj tworzenia kombinacji dwuelementowych używanych w procesie interakcji. Po drugie, zaobserwowano znaczące różnice między płaciami. U chłopców różnice te są bardziej widoczne.

Okazało się, że dzieci prezentujące ubogi poziom rozwoju językowego najczęściej używały połączenia gestu deiktycznego ze słowem również o charakterze deiktycznym. Dzieci mówiły słowo „tu”, „tam” i wskazywały miejsce palcem. Wśród dziewczynek

istotna statystycznie różnica wystąpiła pomiędzy podgrupą o poziomie rozwoju językowego poniżej i powyżej normy (test U Manna-Whitneya = 50,5; $p < 0,05$). Chłopcy z podgrupy o poziomie rozwoju językowego poniżej normy istotnie różnili się od pozostałych rówieśników także częstością używania kombinacji gestu deiktycznego ze słowem reprezentującym. Zdecydowanie rzadko prezentowali ten rodzaj połączenia w porównaniu zarówno z chłopcami prawidłowo rozwijającymi się pod względem językowym ($U = 152$; $p < 0,05$), jak i chłopcami prezentującymi bardzo wysoki poziom rozwoju mowy ($U = 1114$; $p < 0,00$). Chłopcy z grupy poniżej normy językowej dość często, bo prawie w 25% przypadków, użyli pojedynczego elementu komunikacyjnego – wyłącznie gestu wskazującego. Prezentowali go istotnie częściej niż chłopcy z pozostałych grup (istotna różnica między tą grupą a chłopcami o prawidłowym rozwoju językowym $U = 121,5$; $p < 0,01$) i dwukrotnie częściej niż dziewczynki z tej samej grupy.

Tabela 1. Procentowa liczba strategii komunikacyjnych przyjmujących charakter językowy lub niejęzykowy, deiktyczny lub reprezentujący (DZ. – dziewczynki, CH. – chłopcy)

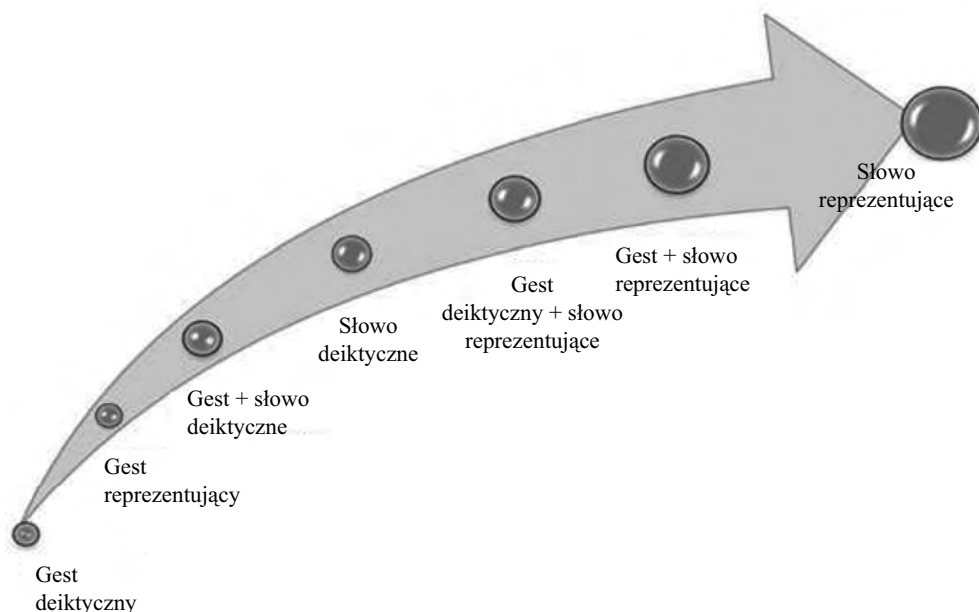
Zachowania komunikacyjne	Gest deiktyczny		Gest deiktyczny + słowo deiktyczne		Gest deiktyczny + słowo reprezentujące		Słowo deiktyczne		Słowo reprezentujące	
	DZ.	CH.	DZ.	CH.	DZ.	CH.	DZ.	CH.	DZ.	CH.
Mowa poniżej normy	12	24,2	77,7	72,5	8,6	2,3	0	0	1,7	1
Mowa w normie	4,7	1,1	45,3	35,7	21,8	39	1,6	1	26,6	23,2

W grupie o rozwoju językowym poniżej normy odnotowano również szczegółowe różnice międzypłciowe. Okazało się, że chłopcy częściej używali wyłącznie gestykulacji jako komunikatu niż dziewczynki. One z kolei istotnie częściej prezentowały kombinację gestu deiktycznego ze słowem reprezentującym niż płć przeciwna ($U = 95$; $p < 0,05$).

Dzieci o prawidłowym rozwoju językowym różniły się, w zależności od płci, rodzajem strategii komunikacyjnych. Dziewczynki najczęściej używały w zabawie wspólnej kombinacji dwóch elementów (gestu i słowa) o charakterze deiktycznym. Następnie w ponad 26% sytuacji użyły wyłącznie elementu językowego – słowa reprezentującego (różnica istotna statystycznie między tą grupą a grupą o rozwoju językowym poniżej normy $U = 39$; $p < 0,01$) i nieco mniej kombinacji słowa reprezentującego z gestem deiktycznym (wskazując palcem, mówiły „na niebie, obok domku”). Dziewczynki te także w tej kategorii istotnie różniły się od rówieśniczek z grupy o niższym od normy poziomie rozwoju językowego ($U = 65$; $p < 0,05$). Chłopcy z tej grupy natomiast najczęściej prezentowali właśnie ten ostatni wymieniony rodzaj strategii – kombinację gestu wskazującego ze słowem symbolicznym (w 39% przypadków), istotnie różniąc się od chłopców o rozwoju językowym poniżej normy ($U = 66,5$; $p < 0,00$), nieco rzadziej prezentowali deiktyczny charakter połączenia gestu ze słowem. Natomiast istotnie częściej niż chłopcy cechujący się obniżonym poziomem mowy prezentowali również wyłącznie słowo reprezentujące ($U = 74$; $p < 0,00$).

Chłopcy o prawidłowym rozwoju językowym częściej posługiwali się połączeniem gestu deiktycznego ze słowem reprezentującym niż dziewczynki z tej samej grupy ($U = 83,5$; $p < 0,05$).

Różnice pomiędzy grupami zaobserwowano również u dzieci o bardzo wysokim poziomie rozwoju językowego w stosunku do wieku. Dziewczynki z tej grupy w 38% sytuacji użyły wyłącznie słowa o charakterze reprezentacyjnym. Różnica istotna statystycznie w stosunku do grupy dziewczynek o obniżonym poziomie rozwoju językowego wynosi $U = 19,5$; $p < 0,01$. Nieco rzadziej, co ciekawe, użyły połączenia dwuelementowego deiktycznego (zarówno gestu, jak i słowa), a nie połączenia deiktyczno-reprezentującego. Chłopcy z tej grupy właśnie częściej stosowali strategię połączenia gestu wskazującego ze słowem reprezentującym, istotnie różniąc się od chłopców o obniżonym poziomie rozwoju językowego ($U = 62,5$; $p < 0,00$). Dopiero drugą z kolei strategią pod względem częstości występowania była kombinacja gestu ze słowem deiktycznym. W odróżnieniu od dziewczynek z tej grupy chłopcy rzadziej wybierali wyłącznie samodzielny element językowy w postaci słowa. Istotną statystycznie różnicę odnotowano w odniesieniu do częstości użycia kombinacji gestu deiktycznego ze słowem reprezentującym. Chłopcy istotnie częściej niż dziewczynki posługiwali się kombinacją gestu wskazującego w połączeniu z werbalnym określeniem miejsca umieszczenia elementu na makiecie ($U = 56$; $p < 0,00$).

Schemat 1. Rodzaj komunikatów niejęzykowych, językowych i połączeń językowo-niejęzykowych pojawiających się wraz z wiekiem i coraz wyższym poziomem sprawności językowych (opracowanie własne)

Jeśli w analizach weźmiemy pod uwagę jedynie poziom opanowania języka, bez uwzględnienia płci, to zauważymy u dzieci zmianę rozwojową, polegającą na przechodzeniu od użycia wyłącznie elementu niejęzykowego, poprzez połączenie obu elementów (słowa i gestu), aż do samodzielnego znaku językowego (aczkolwiek bardzo rzadko jest nim słowo deiktyczne, które z natury wymaga gestu dla zrozumienia przekazu – prawie w 99% przypadków było to słowo reprezentujące). Zaaranżowana sytuacja badawcza nie pozwoliła jednak na obserwację komunikatów złożonych z obu elementów, językowego i niejęzykowego, o charakterze reprezentującym. Uwzględniając wszystkie ujawnione w badaniach strategie stosowane przez dzieci w procesie komunikowania się, można by przebieg zmian rozwojowych przedstawić w postaci schematu 1.

U dzieci prawidłowo rozwijających się zmiana rozwojowa prowadząca od pojedynczego elementu do połączeń wieloelemento-

wych o charakterze deiktycznym, jak również reprezentującym będzie związana z wiekiem dziecka. Natomiast w przypadku zaburzeń rozwojowych wiek nie jest jednoznacznym wyznacznikiem umiejętności komunikacyjnych. Dlatego warto zaznaczyć, że prawidłowość rozwojowa opisana powyżej (schemat 1) pojawia się wraz z coraz lepszym opanowywaniem przez dzieci systemu symbolicznego, jakim jest język. Im lepiej dziecko radzi sobie z mową, tym częściej korzysta z połączeń, w których pojawia się jeden lub wiele elementów reprezentujących.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Empiryczne wyniki badań polskich zwracają uwagę na fakt, jak ważna jest rola gestów o charakterze deiktycznym w rozwoju komunikacyjnym. Ich rola jest najbardziej oczywista w wypowiedziach dwuelementowych, w których połączenia gestu deiktycznego ze słowem reprezentującym były najczęściej pro-

dukowanym typem wypowiedzi przez dzieci we wczesnym dzieciństwie.

Podobne wnioski z badań wyprowadziły włoskie badaczki (Iverson i in., 2008), które dokonały międzykulturowego porównania rozwoju komunikacji dzieci amerykańskich i włoskich między 10. a 24. miesiącem życia. Były to badania longitudinalne, obserwowano dzieci od 10–12. miesiąca życia, kiedy pojawiały się pierwsze słowa, do momentu pojawiania się kombinacji komunikacyjnych, czyli połączenia gestu ze słowem (ok. 17.–21. miesiąc życia). Dzieci były nagrywane kamerą w domu przez około 30 minut. Obserwacje podzielone na trzy dziesięciminutowe odcinki, w których dzieci były filmowane w różnych sytuacjach: podczas zabawy dostarczonymi przez badacza zabawkami, zabawy własnymi zabawkami oraz podczas posiłku. Zbiór zabawek był identyczny dla dzieci z obu kultur. Eksperymentatorzy zachęcali opiekunów do angażowania się w interakcję z dzieckiem. Średnia liczba spotkań z każdym badanym wyniosła osiem. Analizie poddano zachowania komunikacyjne pojawiające się u dzieci. Były to: komunikat poprzez gest, poprzez słowo oraz poprzez połączenie gestu ze słowem. Wyróżniono gesty deiktyczne oraz reprezentujące. Połączenia mogły mieć charakter uzupełniających połączeń komplementarnych (dziecko wskazuje na lalkę i mówi „lala”) bądź suplementarnych połączeń (dziecko wskazuje na lalkę i mówi „spi”).

Wyniki badań (Iverson i in., 2008) pokazały, że dzieci włoskie mają mniejszy zasób słownictwa niż amerykańskie, ale prezentują znacznie więcej gestów o charakterze symbolicznym. Dzieci amerykańskie produkowały prawie wyłącznie gesty deiktyczne. Dzieci włoskie prezentowały zdecydowanie więcej gestów o charakterze symbolicznym, lecz nie miało to wpływu na moment pojawienia

się u nich językowych wypowiedzi dwuelementowych. Zarówno u dzieci włoskich, jak i amerykańskich zaobserwowano, że zaczęły łączyć gest ze słowem na kilka miesięcy przed kombinacjami dwuwyrazowymi. Stwierdzono także, że w połączeniach gestu ze słowem dzieci, bez względu na kulturę, używały prawie wyłącznie gestów deiktycznych.

Podobne wyniki prezentują Elena Pizzuto i Micaela Capobianco (2005) w badaniach dzieci włoskich. Ich odkrycia sugerują, że gesty deiktyczne odgrywają istotną rolę w kombinacjach gestu ze słowem, nawet u dzieci włoskich, których repertuar gestykulacyjny zawiera znaczną liczbę gestów reprezentujących. Wyniki ich badań wykazały także, że istnieje silna pozytywna korelacja pomiędzy momentem pojawienia się połączeń uzupełniających gest + słowo (suplementarnych – w których gest przenosi inne znaczenie niż słowo) a początkiem stosowania kombinacji złożonych z dwóch wyrazów.

KONKLUZJE

Przytoczone w artykule analizy zwracają uwagę na istotną rolę gestykulacji w rozwoju komunikacji małego dziecka. Jest ona traktowana nie jako odrębny system, ale jako prerekwizyt pełnego rozwoju procesu komunikacyjnego małego dziecka. Używanie przez dziecko dwuelementowych kombinacji, złożonych z elementu językowego oraz niejęzykowego, okazuje się bardzo dobrym predyktorem przyszłego rozwoju połączeń dwuwyrazowych, prezentowanych w wypowiedziach dziecięcych. Międzykulturowe badania potwierdzają także uniwersalność istnienia relacji pomiędzy gestykulacją a rozwojem językowym małego dziecka.

PRZYPIS

¹ Szerszy opis narzędzia przedstawiono w książce A. Lasoty (2010), *Świat gestów i symboli w komunikacji dziecięcej*. Kraków: Wydawnictwo Impuls, 79–110.

BIBLIOGRAFIA

- Bates E., Benigni L., Bretherton I., Camanioni L., Volterra V. (1979), *The emergence of symbols: cognition and communication in infancy*. New York: Academic Press.
- Butcher C., Goldin-Meadow S. (2000), Gesture and the transition from one- to two-word speech: when hand and mouth come together [w:] D. McNeill (red.), *Language and gesture*, 235–258. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Capirci O., Iverson J.M., Pizzuto E., Volterra V. (1996), Gestures and words during the transition to two-word speech. *Journal of Child Language*, 23, 645–673.
- Capone N.C., McGregor K.K. (2004), Gesture development: A review for clinical and research practices. *Journal of Speech Language and Hearing Research*, 47, 173–186.
- Goldin-Meadow S. (2003), *Hearing gesture: How our hands help us think*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goldin-Meadow S., Morford M. (1990), Gesture in early child language [w:] V. Volterra, H.C.J. Erting, *From gesture to language in hearing and deaf children*, 249–262. New York: Springer-Verlag.
- Guidetti M., Nicoladis E. (2008), Special issue: Gestures and communicative development. *First Language*, 28, 1–253.
- Iverson J.M., Capirci O., Caselli M.C. (1994), From communication to language in two modalities. *Cognitive Development*, 9, 23–43.
- Iverson J.M., Longobardi E., Caselli M.C. (2003), The relationship between gestures and words in children with Down syndrome and typically-developing children in the early stages of communicative development. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 38, 179–197.
- Iverson J.M., Capirci O., Volterra V., Goldin-Meadow S. (2008), Learning to talk in a gesture-rich world: Early communication in Italian vs. American children. *First Language*, 1, 28(2), 164–181.
- Lasota A. (2010), *Świat gestów i symboli w komunikacji dziecięcej*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- McEachern D., Haynes W.O. (2004), Gesture-speech combinations as a transition to multiword utterances, *American Journal of Speech-Language Pathology*, 13, 227–235.
- Morford M., Goldin-Meadow S. (1992), Comprehension and production of gesture in combination with speech in one-word speakers, *Journal of Child Language*, 19, 559–580.
- Pizzuto E., Capobianco M. (2005), The link and differences between deixis and symbols in children's early gestural-vocal system. *Gesture*, 5, 179–199.
- Rowe M., Goldin-Meadow S. (2009), Early gesture selectively predicts later language learning, *Developmental Science*, 12(1), 182–187.
- Tomasello M., Farrar M.J. (1986), Joint attention and early language. *Child Development*, 57, 1454–1463.
- Vandereet J., Maes B., Lembrechts D., Zink I. (2011), The role of gestures in the transition from one- to two-word speech in a variety of children with intellectual disabilities. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 46(6), 714–727.
- Volterra V., Caselli M.C., Capirci O., Pizzuto E. (2005), Gesture and the emergence and development of language [w:] D. Slobin, M. Tomasello (red.), *Beyond nature-nurture: Essays in honor of Elizabeth Bates*. Mahwah, 3–40. NJ: Erlbaum.